

УДК 94(477) «1937/1938»

Тетяна Рафальська,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

РЕАЛІЗАТОРИ СТАЛІНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937-1938 РР. НА ЖИТОМИРЩИНІ

У статті на підставі раніше невідомих архівних матеріалів висвітлена організаторська та направляюча роль керівників апарату Житомирського НКВС по втіленню в життя сталінської політики великого терору. Розкрита співпраця прокуратури Житомирської області та Житомирського обкому КП(б)У з каральними органами.

Ключові слова: тоталітаризм, терор, репресії, наказ, регіон, позасудові органи, арешт, обвинувачення, вища міра покарання, в'язниця.

В умовах становлення незалежної Української держави гостро стала проблема викриття злочинів радянського тоталітарного режиму та відновлення історичної справедливості. На відміну від публікацій попередніх років (зокрема, часів хрущовської «відлиги» чи горбачовської «перебудови»), коли майже нічого не мовилося про тих, хто саме і як саме втілював політику «великого терору» у повсякденну практику, нині з'явилися перші спроби показати діяльність не абстрактних «органів НКВС», а конкретних осіб, які ними керували або в них працювали [1, 2]. Тим не менш на сьогоднішній день в цілому такого роду публікацій відчутно бракує, особливо, коли йдеться про Житомирщину.

Місцеві органи НКВС стали головними провідниками сталінських репресій. Насамперед, слід виокремити тих, хто стояв на чолі Житомирського обласного Управління НКВС, адже саме ці особи були ключовими «репресивними менеджерами».

З 1 жовтня 1937 р. УНКВС очолював Лаврентій Трохимович Якушев (Бабкін). Він народився 22 серпня 1903 р. у селі Олександрівка Коренівського повіту Курської губернії у селянській родині. За національністю – росіянин. У 1915 р.

закінчив сільську школу у Олександрівці. До цієї освіти згодом додалася ще одна – шестимісячна радпартшкола у Мелітополі. З 1920 р. Л. Якушев (Бабкін) був в органах ЧК на Курщині, потім працював у органах ДПУ і НКВС на Черкащині і Харківщині. Безпосередньо перед призначенням на Житомирщину, з 16 серпня 1937 р. він займав посаду заступника начальника Управління НКВС по Київській області [3, с. 578-579].

Очолити Житомирський УНКВС, вже наприкінці 1937 р. Л. Якушев (Бабкін) звертався до І. Леплевського з клопотанням про збільшення розстрільних лімітів для Житомирщини по першій категорії на 500 осіб. Як зазначалося в його доповідній УНКВС, вже на 11 листопада 1937 р. ліміти по першій категорії було вичерпано - до розстрілу засуджено 800 осіб, проте викрили ворогів набагато більше [4, с. 30]. Всього по Житомирщині обласним Управлінням НКВС на 10 січня 1938 р. було заарештовано 14 948 осіб [5, арк. 66]. Особливу увагу було приділено «національним операціям» і окремо польській. Повідомляючи про все це у своїй доповідній записці до НКВС УРСР 12 січня 1938 р., Л. Якушев (Бабкін) разом з тим ставив питання про виселення з області 7 000 родин репресованих [6, арк. 71].

Те, що відбулося в обласному Управлінні НКВС за часів Л. Якушева (Бабкіна) виразно висловив у своїх свідченнях колишній міліціонер Б. Давидович: «...Я стояв на варті біля воріт Житомирського УНКВС у 1937 р. місяців два. Стоячі на варті, я бачив як оперативники вивозили в машині, з двору УНКВС, трупи розстріляних. Вода, що текла з двору, була червоною від крові. Вироки виконували і у дворі, і в гаражі УНКВС» [7, т.1, арк. 130-131].

Співробітник обласного Управління НКВС М. Лазаркін свідчив: «...були випадки коли кров проходила на вулицю. Також кров капала з машин, які перевозили трупи, на вулицю аж до місця поховання. Пізніше ми посипали двір тирсою, а машини спочатку обкладали різним мотлохом з розстріляних. Також, у дворі, було зроблено яму, куди стікала кров» [7, т.1, арк. 131].

24–25 січня 1938 р. у Москві відбулася нарада керівних працівників НКВД. У виступі М. Єжова було підбито підсумки «масових операцій» НКВД і висунуто вимогу чергової реорганізації структури НКВС СРСР. На цій нараді всі

висловились за продовження масових операцій і роботи трійок. М. Єжов заохочував тих місцевих чекістів, які називали величезні цифри заарештованих (30, 40, 50, 60 тисяч в області). Щодо «перегинів» він зауважив, що «при такій операції, при такому розмахові помилки неминучі. Ми це враховуємо і рахуємося з цим» [8, с. 146].

Пізніше, 19 лютого 1938 р., М. Єжов надіслав листа Голові РНК СРСР В. Молотову з проханням до вже виділених на 1938 р. 22 млн. руб. виділити додаткові асигнування на суму понад 70 млн. руб. на видатки по проведенню операції по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників і антирадянських елементів. З них у першому кварталі 25 млн., у другому - 46 млн. руб. [9, с. 173]. Наведені цифри засвідчують, що видатки на репресії зросли більше, ніж у тричі.

27 січня 1938 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. На порядку денному серед інших стояло організаційне питання. Йшлося про заміну С. Косіора на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. М. Хрущова було обрано виконуючим обов'язки першого, а М. Бурмистенка – другого секретаря ЦК КП(б)У. У своїх спогадах М. Хрущов так характеризував ситуацію з кадрами в Україні: «По Україні неначе Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Невдовзі не стало і секретаря Київського міськкому» [10, т.1, с. 147].

Разом з М. Хрущовим до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський, який перед тим очолював Управління НКВС Оренбурзької області. Він почав активну діяльність в Україні. Взагалі, за документами НКВД, з приїздом М. Хрущова на Україну відбувся «докорінний перелом у розгромі ворожих формувань і троцькістського підпілля», змінилася каральна практика: майже всі репресовані засуджувалися до найвищої міри покарання. Робилося це, як сказано в одному з документів, «на підставі безпосередніх вказівок наркома внутрішніх справ СРСР Єжова щодо усунення антирадянського підпілля, даних ним під час приїзду на Україну (лютий) та під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова» [11].

17 лютого 1938 р. М. Єжов висловив своє незадоволення підсумками «масових операцій» в Україні. Прямо під час наради він дав вказівку: в Україні потрібно розстріляти ще тисяч

тридцять ворогів. Нарком поставив чітку вимогу: «...Треба подивитись власні кадри, треба почистити власні ряди. Треба добирати нових людей, треба виховувати цих людей щоденно в дусі партійності, в дусі відданості нашій партії, в дусі більшовицькому» [12, с. 344].

Після візиту наркома в Україні працювала надіслана з Москви оперативна бригада ГУДБ НКВД СРСР. Офіційно вона мала на меті підбити підсумки роботи з викриття «шпигуно-троцькістських, правих, військово-фашистських, націоналістичних та інших антирадянських сил» в Україні [9, с. 173]. По суті М. Єжов дав імпульс репресивної ротації чекістських кадрів. Причиною такої ротації, зокрема, був названий «лібералізм» в діях регіональних працівників НКВС.

Л. Якушева (Бабкіна), за наказом НКВС СРСР № 485 від 26 лютого 1938 р., було знято з посади. Управління НКВС по Житомирській області повинен був очолити Григорій Матвійович Вяткін, який свого часу працював разом з новим наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенським [13, с. 95]. 3 березня 1938 р. Вяткін змінив Якушева (Бабкіна), відкликаного у розпорядження НКВС СРСР. [14, арк. 22].

У травні 1938 р. Л. Якушев (Бабкін) зайняв посаду заступника наркома внутрішніх справ Кримської АРСР [3, с. 578-579]. В грудні 1938 р. його заарештують у Москві. Характерно, що цей арешт станеться не через наслідки діяльності Л. Якушева (Бабкіна) на Житомирщині. Йому інкримінують те, що він вже в Криму буде продовжувати масові операції після ліквідації трійок: 28-29 листопада розстріляли 770 осіб, причому 553 з них розстріляв особисто Л. Якушев (Бабкін) [12, с. 182]. 20 червня 1939 р. Військова Колегія Військового суду СРСР засудила його до 20 р. позбавлення волі. 9 жовтня 1941 р. судимість з нього буде знято Постановою Президії Верховної Ради СРСР і його звільнили із Північно-Східного виправно-трудоного табору. Він повернеться на роботу в органи НКВС, у складі загону особливого призначення і у партизанських загонах в тилу німців. Згодом працюватиме у наркоматі оборони СРСР, МВС СРСР, у Міністерстві оборони СРСР. Був нагороджений двома орденами Червоного Прапора, орденами Леніна та Червоної Зірки, медалями, мав інші нагороди. У 1957 р. Л. Якушева (Бабкіна) виключили з КПРС за «порушення соцзаконності»,

яких він припустився на посаді наркома внутрішніх справ Кримської АРСР.

Наступник Л. Якушева (Бабкіна) Г.М. Вяткін народився 1900 р. в селі Вяткіно Ішимського повіту Абабської волості Тобольської губернії в селянській родині, за національністю росіянин. У 1916 р. закінчив 2-класне училище, працював переписувачем Абабського волосного управління, з 1924 р. став співробітником ДПУ. Перед призначенням на посаду начальника Управління НКВС по Житомирській області з липня 1937 р. до лютого 1938 р. працював у Москві – був начальником 6-го відділення 6-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. У 1937 р. він був нагороджений орденом Знак Пошани, Знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ, а у лютому 1938 р. – медаллю «20 років РСЧА» [3, с. 448].

Збереглися свідчення про те, як Г. Вяткіна викликав до Києва О. Успенський і так проінструктував: «Якщо не хочеш, щоб я тебе негайно посадив, їдь і організуй трійку, і потрібно стріляти не менше 500 осіб в день... Якщо будеш мудрувати..., від нас не сховаєшся, дізнаємося, посадимо і розстріляємо» [4, с. 34].

Після цього новий начальник облуправління енергійно «взявся» до роботи і виконання наказу наркома. Всього за півтора місяця роботи особливої трійки було засуджено до вищої міри покарання 4 165 осіб і лише 38 – до ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Заарештований наприкінці 1938 р. Г. Вяткін під час допитів визнав своїм найтяжчим злочином розстріл цих понад 4 тис. осіб, у провині яких він навіть не був упевнений [4, с. 34].

І висуванці, і досвідчені чекісти опинилися в ситуації, коли невиконання антигуманних директив і наказів могло коштувати кожному з них життя. Наприклад, в липні 1938 р. Г. Вяткін, виступаючи на нараді співробітників Житомирського обласного Управління НКВС заявив своїм підлеглим: «...Дозволю, якщо це петлюрівець, політбандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст, дописати йому, негіднику, в протокол 40% того що він не говорить. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять» [15, т.1, арк. 415]. Такого роду настанови дали згодом вже заарештованим їх виконавцям виправдовувати свої дії. Так, один із слідчих на допиті дослівно заявив таке: «...Я був

технічним виконавцем і якби не робив цього, то був би сам розстріляний всілякими Вяткініми та ін.» [16, арк. 262]

Збереглося чимало свідчень місцевих чекістів про те, що за вказівками із Управління НКВС в Житомирі арешти вони здійснювали без наявності компрометуючих матеріалів, було дозволено проводити групові допити обвинувачених по 10-15 осіб, з побиттям одного із заарештованих з метою впливу на інших, виписувати обвинувальні висновки на 150-300 осіб обвинувачених. Г. Вяткін особисто допитував заарештованих і застосовував до них фізичні методи впливу. Він причетний і до фальсифікації документів трійки, за рішенням якої страчували людей або засуджували до позбавлення волі.

16 листопада 1938 р. Г. Вяткіна заарештували. Причому не за його дії на посаді начальника Житомирського УНКВС, а за те, що він нібито «був членом право-троцькістської контрреволюційної організації та проводив активну к.-р. роботу» [17, т.11, арк. 361]. Його миттєво виключили з партії «як ворога народу» і вивели із складу членів бюро Житомирського обкому КП(б)У. Тимчасово виконуючому обов'язки начальника Управління НКВС Житомирської області Івану Дарагану довелося розбиратися і з «спадщиною» Л. Якушева (Бабкіна) та Г. Вяткіна.

Виконуючий обов'язки військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ УРСР Морозов, 17 грудня 1938 р., надіслав прокурору СРСР А. Вишинському інформацію про розслідування у справі Г. Вяткіна. Він вказував на те, що розстрілювались особи, рішення про розстріл яких трійка не приймала. Мали місце і випадки, коли людина вже була розстріляна, але її прізвище вписували у наступний протокол трійки і ще раз виносили вирок смерті. Крім того, трійка засудила до страти атестованих представників начальницького складу, військових, які в принципі (за тодішніми інструкціями) не підлягали рішенням трійки. У записці вказувалося і на те, що у обласному Управлінні НКВС були «розвинуті мародерство («офіційного» і неофіційного порядку), антисемітизм тощо» [18, арк. 209-217].

У своїх свідченнях у 1939 р. сам Г. Вяткін визнав: «...Як правило протокол на засіданні трійки не вівся. Після засідання, ґрунтуючись на моїх примітках, складалась телеграма в Наркомат та наказ про виконання рішення трійки. Лише після

виконання вироку складався протокол засідання та підписувався членами трійки. Справи на засіданнях трійки не доповідались» [15, т.1, арк. 1]. Г. Вяткін був засуджений 22 лютого 1939 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання, розстріляний.

Варто зауважити, що і доля наступника Г. Вяткіна Івана Андрійовича Дарагана, який тимчасово виконував обов'язки начальника Управління НКВС Житомирської області, також складеться непросто. І. Дараган народився (за деякими даними) у 1901 р. З 1936 р. він був начальником Нікопольського міського відділу Управління НКВС Дніпропетровської області. З 22 березня 1938 р. його було призначено начальником Дніпродзержинського Управління НКВС Дніпропетровської області, а з 23 липня 1938 р. – заступником начальника Управління НКВС Дніпропетровської області. З грудня 1938 р. І. Дараган – тимчасово виконуючий обов'язки начальника Управління НКВС Житомирської області. 27 травня 1941 р. він був засуджений на 10 років позбавлення волі. Поки що ніяких інших відомостей про І. Дарагана знайти не вдалося.

Аналізуючи архівні документи потрібно вказати на «активну співпрацю» органів безпеки з прокуратурою та партійним керівництвом регіону. Порушення законодавства, масові арешти невинних людей, катування та тортури заарештованих відбувалися з відома партійного керівництва та потурання прокуратури.

Яскравим прикладом «співпраці» органів НКВС, прокуратури та партійного керівництва області є засідання Особливої трійки при Житомирському УНКВС. До складу цієї трійки, крім начальника Житомирського УНКВС Г.М. Вяткіна, входили: секретар КП(б)У Житомирської області – Діденко Максим Авксентійович та прокурор Житомирської області Роспутько Василь Дмитрович. Саме вони з 20 вересня по 3 листопада 1938 р. вирішили долю 4203 засуджених, з яких 4 165 отримали смертний вирок [19].

Міру цинізму по відношенню до заарештованих засвідчує вислів М.А. Діденка під час одного із засідань трійки: «...чого панькатися з цією сволотою, розстріляємо їх усіх, а протоколи пізніше підпишемо» [17, т. 11, арк. 262] «... Враховуючи обставини при яких здійснювали свої злочинні дії Діденко та

Роспутько, а також вплив Г.М. Вяткіна, який використовував для тиску на обвинувачених авторитет НКВС», Військовий Трибунал засудив: М.А. Діденко до 8-ми років позбавлення волі у ВТТ без позбавлення у правах із зарахуванням попереднього терміну ув'язнення. В.Д. Роспутько до 4-х років позбавлення волі у ВТТ без позбавлення у правах з зарахуванням попереднього терміну ув'язнення [17, т.11, арк. 264].

Таким чином можна констатувати, що сталінська феміда дуже поблажливо віднеслась до вірних синів партії, які тільки «халатно» віднесли до виконання своїх обов'язків. Більш жорстокою вона була до «ворогів народу».

Список використаних джерел та літератури

1. Лошицький О. «Лабораторія»: нові документи і свідчення про масові репресії 1937 - 1938 рр. на Вінничині / О. Лошицький // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1998. - № 1/2 - С183-227. - (Літопис «великого терору»).
2. Лошицький О. «Лабораторія-2» : Полтава: документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937 - 1938 рр. // О. Лошицький // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2000. - № 2/4. - С. 129-178. - (3 історії тоталітаризму).
3. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. -К.: Абрис, 1997. - 608 с.
4. Реабілітовані історією: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. Житомирська область. Кн. 1. / [обл. редкол.: Синявська І.М. (голова) та ін.]. -Житомир: Полісся, 2006. - 721 с.
5. Галузевий Державний архів Служби безпеки України, Київ (Далі: ГДА СБУ Київ) – Ф. 42. – Спр. 33. – 117 арк.
6. ГДА СБУ Київ) – Ф.16. – Оп. 30. - Спр. 148. – 241 арк.
7. Галузевий Державний архів Служби Безпеки України в Житомирській області (Далі: ГДА СБУ Житомир) – Ф. – оф. – Спр. 32460-оф. (у 4-х т.)
8. Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / О.В.Хлевнюк. - М.: Республика, 1992. - 268 с.
9. .Мозохин, О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 - 1953). [монографія] /О.Б.Мозохин-Жуковский;Москва:Кучково поле, 2006. - 479 с.
10. Хрущев Н.С. Время, люди, власть (Воспоминания, в 4-х кн.) / Н.С.Хрущев. -М.: Московские новости. - 1999. -210 с.
11. Радянська Україна. - 1988. - 9 серпня.

12. Петров Н. «Сталинский питомец» - Николай Ежов [монографія] / Н.Петров, М. Янсен; [пер. с англ. Н. Балашов, Т. Никитина]. - М.: РОССПЭН: (Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина), 2008. - 447 с.
13. Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення / В.А. Золотарьов. -Х.: Фоліо, 2004. - 366 с.
14. Державний архів Житомирської області (Далі: ДАЖО) – Фп. 76. - Оп. 1. – Спр. 91. – 221 арк.
15. ГДА СБУ Житомир. – Ф.-оф. – Спр. 18842-оф. (у 5 т.)
16. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Житомирській області – Ф.- 2. – Спр. 6152. – 273 арк.
17. ДАЖО – Фр. 5013. - Оп. 2. – Спр. 22045 (у 13 т.); т. 11. – Спр. 22055. – 430 арк.
18. ГДА СБУ Київ - Ф. 16. - Оп. 32. – Спр. 59. – 382 арк.
19. ГДА СБУ Житомир – Ф. – оф. - Протоколи засідань особливої трійки при Житомирському обласному управлінні НКВС з 20 вересня по 3 листопада 1938р. - 13 од. зб.

T. Rafalska

STALIN'S POLICY IMPLEMENTERS «GREAT TERROR» OF 1937-1938 IN ZHYTOMYR

The nascence of independent Ukraine caused the reasons for radical rethink of historical past. The uprising of scientific studies devoted to the era of Soviet communism became an important consequence of it. The process of creating a democratic society in Ukraine is impossible without careful scientific research of communism essence, its genesis, development and the reasons for crisis as well as the degradation.

Despite the research-workers' efforts to reveal Soviet totalitarianism, we still have to find out lots of aspects to understand why people's lives were the forfeit for their illusions. It is topical for both a realistic perception of a historical experience, as well as a preventing the recurrence of such mistakes and tragedies nowadays and in the future.

It is possible to state the mentioned and previously unknown facts and materials taken from regional histories and putting regional documentation into circulation had a great effect on the research quality. It is changed into a clarification and, maybe, even into the explanation of certain ideas about the nature of the repressive actions during «The Grand Terror» regime in 1937-1938.

The author of the article stresses that repressive mechanism didn't function on its own. The exact repressive tasks were on the people who worked in the sphere of a national security, and mostly on people who were in charge of regional NKVD departments. In case of Zhytomyr region, it was L. Yakushev (Babkin) and G. Vyatkin. Sad inferences of their activities are

shown in the thesis. They were the men who ordered their subordinates to fabricate affairs in order to gain success by all manner of means.

The article is based on previously unknown archive materials and describes the organizational and directive roles of people who were the departments' heads of Zhytomyr region NKVD and put into action Stalin's policy of «The Grand Terror». The Paper also focuses upon the cooperation between public prosecution's office in Zhytomyr region and provincial committees of KP(b)U with different punitive agencies.

Keywords: totalitarianism, terror, repressions, order, region, extra-legal authorities, arrest, accusation, capital punishment, prison.

T. Rafalska

REALIZATORZY POLITYKI STALINA « WIELKI TERROR » W LATACH 1937-1938 . W ŻYTOMIERZU

W artykule na podstawie wcześniej nieznanymi dokumentów archiwalnych przedstawiona organizatorska oraz główna rola kierowników aparatu Żytomierskiego NKWD dla wprowadzenia w życie polityki Stalina wielkiego teroru. Pokazana współpraca prokuratury Żytomierskiego obwodu oraz Żytomierskiego obkomu KP(b)U z karnymi organami.

Słowa kluczowe: totalitaryzm, terror, represje, porządek, region, organy pozasądowe, areszt, prokuratura, kara śmierci, więzienia.